

De late gevolgen van rampzalige traumatische ervaringen

door R. Giel

Samenvatting

Gedurende een drietal werkbezoeken aan Gaza en de West Bank, Leninakan in Armenië en het gebied rond Tsjernobyl in de Sovjetunie werden observaties gedaan betreffende de posttraumatische reacties op de respectieve noodsituaties in de drie gebieden. Tegen de achtergrond van het stressmodel van Kleber, Brom en Defares werden deze situaties en reacties vergeleken. Vooral de betekenis die aan de schokkende ervaringen wordt gehecht teneinde hun traumatische werkelijkheid de baas te kunnen, blijkt van belang voor de verwerking ervan. Het stressmodel zou zich uitstekend lenen voor meer systematisch onderzoek in dergelijke gevallen.

Inleiding

In een vorig artikel (Giel 1989) stelde ik dat psychische problematiek waarschijnlijk vooral een rol speelt in de post-impact of rehabilitatiefase van rampen, vooral vanwege de traumatische gevolgen op langere termijn. De gevolgen betreffen niet alleen iemands geestelijke maar ook lichamelijke gezondheid.

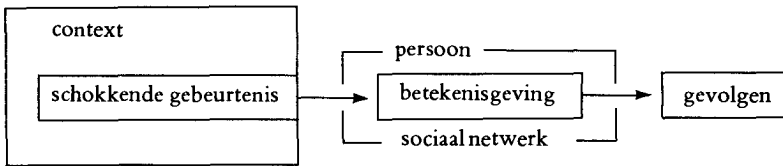
Als lid van een groep mensen die werd bijeengebracht door het Europese Bureau van de Wereld Gezondheids Organisatie te Kopenhagen om een programma te ontwerpen voor het opvangen van de gevolgen van noodsituaties, was ik in de gelegenheid een drietal van dergelijke situaties ter plaatse te bekijken. Het ging om de slepende nood-situatie in Gaza en de West Bank ten gevolge van de Intifada, en om de naweeën van de aardbeving in Armenië en de kernramp in Tsjernobyl.

Dit artikel is een poging om de geobserveerde verwerking van deze traumatische ervaringen in een theoretisch kader te plaatsen en vervolgens onderling te vergelijken. Daartoe zullen we eerst een summiere schets geven van een stressmodel, om daarna de drie traumatische situaties kort te beschrijven en ten slotte op enkele theoretische punten te vergelijken.

Betekenisgeving bij traumatische ervaringen

In hun fraaie boek over traumatische ervaringen stellen Kleber, Brom en Defares (1986) dat de relatie tussen een schokkende gebeurtenis en haar psychische gevolgen niet regelrecht en specifiek is, maar gekleurd wordt door de context van het trauma en de betekenis die eraan wordt verleend. Bovendien wordt de relatie tussen gebeurtenis en haar gevolgen beïnvloed door de persoonlijke eigenschappen van de betrokkene, evenals door het geheel van sociale contacten en regels waaraan het slachtoffer gewoonlijk steun ontleent en dat het verwerkingsproces kan sturen (het sociale netwerk) (zie figuur 1).

Figuur 1:

De context van de ramp of noodsituatie bestaat onder andere in haar duur en omvang en vooral in het (on)verwachte ervan. De betekenisverlening moet worden gezien als een interpretatief proces in termen van de mate van stress, hoe daarmee moet worden omgegaan (vluchten, ontkennen of trachten te veranderen) en in hoeverre levensdoelen en de zin van het bestaan erdoor moeten worden bijgesteld.

Er bestaat uiteraard een grote discrepantie tussen de traumatische werkelijkheid van de ramp en het gebruikelijke beeld dat iemand van zijn bestaan heeft. Door middel van herinterpretatie van zijn omstandigheden tracht hij die discrepantie te reduceren en opnieuw betekenis aan zijn bestaan te geven. Dit is het proces van de verwerking, waarbij het trauma (in de vorm van flashbacks) telkens weer als een discrepantie wordt herinnerd, daarmee aanleiding geeft tot angst en tot de regulering daarvan en vervolgens tot een nieuwe poging tot herinterpretatie die de pijnlijke discrepantie moet verminderen. Het zal lang niet altijd mogelijk zijn om tot een evenwicht te komen tussen de (herinnerde) traumatische en de voormalige werkelijkheid in de vorm van een nieuwe zingeving aan het bestaan.

Een belangrijk aspect van de persoonlijkheid wordt aangeduid door het begrip 'locus of control' (Rotter 1966). Iemand met een interne locus of control leeft in het besef dat hijzelf greep heeft op de loop van zijn bestaan. Een externe locus of control verwijst naar het besef dat men meer een speelbal is van uitwendige krachten. De eerste zal zich meer inspannen om zijn problemen zelf op te lossen, in tegenstelling tot de

tweede, die meer gevoelens van angst en machteloosheid zal ervaren oog in oog met stressvolle gebeurtenissen. Hoewel locus of control een begrip is uit de persoonlijkheidsleer, kunnen we ons tevens voorstellen dat het gaat om een sociaal-cultureel bepaalde houding.

Gaza en de West Bank

De Intifada is voldoende bekend uit de dagbladen en werd elders uitvoerig beschreven (Giel 1990). In twee jaar tijd vonden in het beperkte gebied van Gaza en de West Bank ongeveer 900 mensen de dood en werden 80.000 mensen min of meer ernstig gewond. De traumatische gebeurtenissen treffen de gehele gemeenschap vrijwel dagelijks, terwijl het einde ervan niet in zicht is. Het gaat dus om een centrale nood-situatie, die vrijwel geen gezin in het gebied ongemoeid heeft gelaten. De situatie wordt gezien als zelf verkozen in reactie op vernedering en onderdrukking, en daarmee als het levende bewijs van herwonnen identiteit. Men leunt sterk op gezin en burens. Er is een ondergrondse gezondheidszorg en zelfs een clandestien netwerk van bestuur (het Verenigde Leiderschap) dat (eventueel met geweld) solidariteit nastreeft.

Men gaat op zeer karakteristieke wijze met de traumatische ervaringen van dood, verwonding en gevangenschap om. De slachtoffers van geweld dragen hun lot stoïcijns. De traumatische werkelijkheid van gevangenschap, verwonding, invaliditeit of dood bevestigt het martelaarschap van de Palestijnse identiteit, en dit is geheel volgens de verwachtingen. Men probeert zijn eigen letsel niet te passen in het ongeschonden lichaamsbeeld van tevoren, maar zet het af tegen ernstiger invaliditeit of tegen de dood van anderen, zodat het nog meevalt. Een begrafenis is niet langer een rouwdienst, maar een viering van heldendom en martelaarschap. De klaagzang is vervangen door een opstandig Palestijns lied.

De gemeenschap handhaaft zich met sterk veranderde rolpatronen binnen het gezin. Het mannelijke gezinshoofd, dat machteloos voor de ogen van zijn gezin wordt afgeranseld en vernederd, raakt wat betreft zijn gezag op de achtergrond, ook al levert hij misschien zijn bijdrage aan de organisatie van de Intifada. Jonge kinderen verkeren stenen gooïend in de frontlijn. Adolescenten behoren tot de gemaskerde ondergrondse ordedienst, hetgeen hun uitzonderlijk gezag verleent. Ook de vrouwen spelen een strijdvaardiger rol, omdat ze minder bang zijn voor de Israëliëse soldaten, deze uitschelden, zich tussen hun man en hen opstellen en de stenen gooïende jongeren als verkenner dienen.

De traumatische werkelijkheid is de alledaagse werkelijkheid geworden, met meer kans op een escalatie van geweld ter rechtvaardiging van de verliezen die al zijn geleden, als er geen vreedzame oplossing komt. Tegelijkertijd valt te verwachten dat deze aanpassing aan

een traumatische werkelijkheid op losse schroeven komt te staan wanneer er ooit een vreedzame oplossing wordt gevonden en de werkelijkheid niet meer gewelddadig is. Dan komt het heldendom van de Palestijn in zijn eventuele rolstoel langzamerhand te vervallen als zingeving aan die stressvolle ervaring en levensomstandigheid. Dat leert ons de geschiedenis van oorlogsveteranen.

Armenië

Zeven maanden na de aardbeving die Armenië op 8 december 1988 trof, vertoont een vrouwelijke psychiater te Leninakan zelf de emotionele gevolgen van deze traumatische ervaring. Ze vertelt: 'Ik wist niet meer wat ik deed, ik keek naar de grond en zag dat ik zonder iets te voelen op blote voeten over versplinterd glas liep. Ik voelde absoluut niets, we waren geheel onvoorbereid'. Daarop begint ze te huilen, terwijl ze uitlegt: 'Telkens als ik erover praat krijg ik weer die jongen voor me, die zich aan iets vastklampte terwijl zijn huis instortte. Ik zie opnieuw de branden. Ik zie opnieuw de starende ogen van de mensen, hun lege blik. Ze waren onbereikbaar. Ze deden wel wat je hen vroeg, maar je kon niet tot ze doordringen. Vanaf die dag hebben we aan één stuk door gewerkt om maar te kunnen vergeten. Nu zijn we totaal uitgeput'. Ze heeft zelf een dochter verloren.

Ze beschrijft in deze 'flashback' haar persoonlijke ervaring van de impact van een ramp die 80% van de huizen van de stad verwoestte, aan 20 tot 30 duizend van de 270 duizend inwoners het leven kostte (het precieze aantal zal altijd onbekend blijven) en talloze mensen verminkte. Het is het klassieke voorbeeld van een het voorstellingsvermogen te boven gaande natuurramp die centraal een gemeenschap treft en geheel onverwacht komt, al wordt achteraf een weinig overtuigend verband gelegd met kernproeven elders in de Sovjetunie en wordt hier en daar vermeld dat er een vreemde onrust in de dierenwereld aan voorafging.

Ook in dit geval schijnt de rampsituatie de identiteit van een volk te bevestigen. Maar nu van een oeroude cultuur die eeuwig en altijd het slachtoffer is. De 'vergeten genocide' (Dadrian 1989) van Armeniërs in 1894-96, in 1909 en in 1915 door de Turken, eerdere aardbevingen, de Russische overheersing, de strijd met Azerbeidjan om Nagorno-Karabach en de onwil van Moskou om daar hardhandig in te grijpen. Die reeks van narigheden wordt door iedereen naar voren gebracht, inclusief de duizenden Russische bouwvakkers die nu in verband met de wederopbouw de stad bevolken, veel beter betaald worden en de vrouwen afpikken.

De traumatische werkelijkheid van de ramp wordt telkens herbeleefd en getoetst aan dit tragische noodlot van een volk, met de angstige en ambivalente opmerking: 'Waarom zijn wij altijd de klos'. En: 'Toch zal de Armeense identiteit niet verloren gaan'.

De flashbacks treden ook spontaan op, ze wijzen op een chronisch verhoogde waakzaamheid. Mijn tolk, een jonge onderwijzeres, raakte tijdens een gesprek plotseling van streek en wilde weglopen. Bij navraag blijkt dat de tafel even schudde en de lamp slingerde door een passerende vrachtwagen. Ik had het zelf niet gevoeld. Ze vertelt verder dat ze een paar maanden na de ramp les gaf in haar school toen een nabij gelegen, niet meer veilig geacht gebouw werd opgeblazen. Leerlingen en leerkrachten stormden gillend de school uit en waren er niet meer toe te bewegen deze weer te betreden. De school moest worden gesloten. Sommigen hebben hoogtevrees gekregen of zijn bang in een hoge kamer dat het plafond naar beneden zal komen. Men is overgevoelig voor plotselinge geluiden. Kinderen hebben nachtmerries en klampen zich aan hun ouders vast. Zwangere vrouwen zijn bang dat hun kind misvormd ter wereld zal komen. Angst, depressie, gelatenheid en uitputting staan ook een jaar na de ramp nog op de voorgrond.

Welke hulpbronnen staan de getroffen bevolking in deze tijd ter beschikking? In theorie is de Communistische Partij bij uitstek de eerste hulpbron. In de praktijk is haar rol beperkt omdat ze niet diep geworteld blijkt in de Armeense maatschappij. Het centrale kantoor van de Komsomol te Yerevan heeft veel werk verzet bij het opsporen van verspreide en vermiste familieleden. Maar voor het overige schampert men dat de Partij aangeeft hoe men zich idealiter heeft te gedragen zonder dat de functionarissen zelf het goede voorbeeld geven.

De Armeense Orthodoxe Kerk heeft voornamelijk een rituele en ceremoniële functie bij de traditionele mijlpalen in het leven van het gezin. Priesters leggen geen huisbezoeken af en spelen geen rol in het dagelijkse leven van de mensen. De vakbonden staan meer centraal omdat ze financiële en materiële banden hebben met de werkers, en daardoor op de hoogte zijn van hun wel en wee. Het echte leiderschap berust volgens de traditie bij het mannelijke hoofd van de familie, soms is dit niet de oudste maar iemand die zich spontaan als zodanig manifesteert. De geneeskunde speelt in deze tijd van veel klachten over de gezondheid een enigszins dubieuze rol, vooral de psychiatrie doet dit. De artsen zouden eerst geld op tafel willen zien voor ze iets doen, ze zijn uit op hun persoonlijk voordeel. Psychiaters, die er trouwens maar weinig zijn, worden verbonden met krankzinnigheid, elektroshock en de opsluiting van dissidenten. Zij bevinden zich in een onbekend gebied in een (voor ons antiquarische) uithoek van de maatschappij.

Verder lijken de mensen gevangen in een zichzelf bevestigende burocratische hiërarchie, met Moskou aan de top. Plannen om iets te beginnen lijken stuk te lopen op de lokale verwachting dat alles via Moskou moet gaan. Dat wordt meestal toch niets, vandaar dat men niet eens aan de voorbereiding begint! Je vraagt je af of inderdaad alles nog zozeer door Moskou wordt gecontroleerd.

In de verwerking van de traumatische herinneringen staan de be-

graafplaats en de rouw centraal. Er wordt veel geld besteed aan grote grafzerken met fotografische afbeeldingen van de overledenen. Er zijn altijd nabestaanden met bloemen in de weer rond de talloze graven. Wrang merkt men op dat aan het graf van menigeen meer geld wordt uitgegeven dan hem ooit tijdens zijn gehele leven toeviel. Toen ik in december 1989, één jaar na de ramp, in Leninakan terugkeerde, was de rouw nog even vers. De omstandigheden zijn erbarmelijk, overal ligt nog puin langs de kapotte straten, er is weinig nieuwbouw, velen leven in containers. Binnen is het even koud als buiten, licht en water zijn ongewis. Er is nauwelijks een winkel te vinden. De voor september 1989 geplande terugkeer van de kinderen uit de vakantiekolonies kon nog niet plaatsvinden door de gebrekkige infrastructuur in de stad. Kortom, er lijkt niets veranderd ten opzichte van een half jaar eerder. De omstandigheden doen me denken aan onze hongervinter van 1944-45.

Ik kom in een rouwgroep van vrouwen terecht. Ze vergaderen enkele malen per week, terwijl de echtgenoten buiten wachten. De vrouwen, onder wie leraressen, vertellen hoe ze elke nacht van hun overleden kinderen dromen, hoe deze hun wenken en smeken om hun in het graf gezelschap te houden; hoe hun nog levende kinderen vragen of ze ook mogen sterven om bij hun zus of broer te kunnen zijn. Foto's van kinderen in hun nog niet afgesloten doodskest doen de ronde. De leraressen vertellen dat ze de uitingen van het leven dat gewoon doorgaat in hun klas niet kunnen verdragen. De kinderen moeten stil zijn en herdenken. Een poging om hun naar binnen en naar het verleden gerichte blik te keren en de foto rust te geven wordt nadrukkelijk afgewezen. De moeders voelen zich schuldig dat zij nog leven en kunnen het verleden daarom niet laten rusten.

Deze situatie illustreert dat de vrouwen in hun lijden de leiding nemen. Ook in ander opzicht lijken traditionele rolpatronen te veranderen. Veel ouders moeten een dubbele ouderrol gaan vervullen. Vrouwen die als leerkracht of als arts een eigen carrière maakten, moeten het huishouden in om verder te zorgen voor de bijeengeraapte restanten van verwante gezinnen. Een onderburgemeester van de stad onderstreept de last die vooral vrouwen dragen. Hij staat wekelijks honderden mensen te woord. Vrouwen dwalen verdwaasd in de bureaucratie van deze traditioneel door mannen gedomineerde maatschappij rond. Ze moeten nu zelf hun weg vinden in de warwinkel van ambtelijke procedures. Brochures, pamfletten en aanplakbiljetten met informatie, zegt hij, helpen niet want men leest ze niet nauwkeurig en iedereen wil toch zijn eigen verhaal met persoonlijke ellende aan hem kwijt. Hij onderschrijft hoezeer de rollen zijn verwisseld. Er zijn vrouwen die nu zelfstandig optreden en anderen die hun professionele onafhankelijkheid moesten opofferen aan het huishouden. Mannen klagen over de dubbele last die ze dragen, omdat ze na een werkdag nu ook het huis-

houden moeten doen en voor een kind moeten zorgen. Sommige echt)paren die aan de dood zijn ontsnapt ervaren hun huwelijk als met een diepere betekenis, andere die een kind hebben verloren zijn jaloers op het ongeschonden gezin van hun bureu.

In het algemeen heerst er ook na een jaar nog grote verslagenheid met telkens opnieuw de kwellende en onbeantwoorde vraag: 'Waarom trof het noodlot juist mij'. Alsof zo'n poging tot zingeving aan een traumatische ervaring bij een dergelijke massale natuurramp aan de verwerking ervan zou kunnen bijdragen.

Tsjernobyl

Op 26 april 1986 ontplofte één van de reactoren van de kerncentrale van Tsjernobyl in de Oekraïne tijdens de uitvoering van een experiment. Onder sociale druk waren essentiële, technische veiligheidsregels genegeerd. Twee medewerkers verloren onmiddellijk het leven, 29 anderen, voornamelijk medewerkers en brandweerlieden, stierven in de weken daarna aan stralingsziekte. In totaal werden bijna 300 mensen met min of meer ernstige stralingsziekte opgenomen. Behalve de 31 doden konden allen sindsdien het ziekenhuis verlaten. Dit is de tol die de ramp in het aangrijpingspunt heeft geheven (Mould 1988; Pohl 1987).

De brand, die voornamelijk in het grafiet van de reactor woedde, was pas na 13 dagen geblust. Door de grote hitte groeide uit de reactor een hoge radioactieve pluim die door de wind boven een uitgestrekt gebied werd verspreid en op vele plaatsen, mede door regens, radioactieve elementen kon afzetten. In de onmiddellijke omgeving was dit het zeer vergankelijke jodium-131 (halveringstijd van 8 dagen) in wisselend hoge doses en later verderop in lage doses vooral caesium-137 met een halveringstijd van 30 jaar.

Binnen 8-9 dagen werd een gebied ontruimd eerst binnen een straal van 15 km en daarna van 30 km, in totaal 135.000 mensen. De 43.000 inwoners van het nabije Pripjat werden al in de namiddag van de 27e april binnen een tijdsbestek van 3 uur geëvacueerd. Daarna volgde tot in de herfst van 1986 de enorme schoonmaak en controle van vele honderden vierkante kilometers. Ongeveer 600.000 mensen waren betrokken bij het wassen van huizen, wegen en bomen. Het wassen en opnieuw asfalteren van besmette wegen en het afgraven van grond. Met de 300 personen die eerder met stralingsziekten waren opgenomen, vormen zij thans een cohort dat nauwkeurig in de gaten wordt gehouden.

Nu, vier jaar later, is het probleem welk stralingsniveau met welke beperkingen in de bewegingsvrijheid nog aanvaardbaar is (niet meer dan een dosis van 35 rem gedurende de totale levensloop van een individu). Dit maximum kan betekenen dat de komende paar jaar nog eens

100.000 mensen zullen moeten verhuizen (League of Red Cross and Red Crescent Societies 1990).

Ditmaal gaat het om een onverwachte centrale ramp met een complexe en uitwaaierende impact. In het brandpunt zijn de klap, de brand en de radioactiviteit onmiddellijk waarneembaar geweest, terwijl de omvang voor de direct betrokkenen en de autoriteiten onmiskenbaar was. Zij zijn direct en grootscheeps met de inperking van de ramp aan de gang gegaan, maar tegelijkertijd is het publiek in onwetendheid gehouden. In het nabije Pripyat, Tsjernobyl en het veel minder bedreigde Kiev liep men de eerste dag nog van de stralende zon te genieten. Pas op de 28e wordt, in geruststellende bewoordingen, in de media van de ramp melding gemaakt. Intussen heeft dan de impact van de evacuatie van de bevolking binnen een straal van 15 km al plaatsgevonden en zijn van heinde en verre hulptroepen ingeschakeld. De golf van geruchten over de onzichtbare ramp verspreidt zich natuurlijk sneller dan de informatie via de staatsmedia die de omvang blijven ontkennen, terwijl deze door de media van buiten de Sovjetunie sterk wordt opgeblazen. Dan volgt gedurende de zomer en de herfst van 1986 de grote schoonmaak, die als een wals over delen van Wit-Rusland en Groot-Rusland gaat. Het publiek beseft dan dat de onzichtbare dreiging zich veel verder en minder voorspelbaar over een groot gebied uitstrekt. We zouden van een nieuwe en sluipende impact kunnen spreken, waarvan de gevolgen pas op veel langere termijn in de vorm van kanker kenbaar zullen worden. Ten slotte is in maart 1988 de informatie niet langer te onderdrukken en gaan de weinig geloofwaardige autoriteiten geheel open kaart spelen. Dus naarmate men verder van het brandpunt van de ramp verwijderd was, kreeg deze meer het karakter van een onzichtbare dreiging.

In 1990 gaat men ervan uit dat ongeveer 10.000 vierkante km met caesium-137 is besmet, waarvan 1000 in de Oekraïne, 2000 in Groot-Rusland en 7000 in Wit-Rusland. Verschillende historische en politieke gegevenheden plaatsen het gebeurde in deze gebieden in een eigen perspectief. Dit deel van de Sovjetunie werd gedurende de Tweede Wereldoorlog zeer zwaar getroffen. Grote steden zoals Minsk en Kiev werden geheel plat gelegd, en in Wit-Rusland (thans 10,5 miljoen inwoners) kwamen in de oorlog naar schatting anderhalf miljoen mensen om. In zelfstandige republieken, zoals de Oekraïne en Wit-Rusland met een min of meer eigen taal danwel dialect, kijkt men met argusogen naar de ontwikkelingen in Letland en Litouwen in het perspectief van de perestroika. Als bezoeker besef je dat de Sovjetunie ook hier geen ondeelbare eenheid is.

De Witrussische bevolking voelt zich bedreigd en besmet door een kerncentrale uit een andere republiek, terwijl men het een kwalijke zaak vindt dat het Sovjetleger getracht heeft met raketten regen op te wekken uit de radioactieve wolken boven het Witrussische platteland

teneinde steden buiten de republiek te vrijwaren. Het leger speelde overigens een belangrijke rol bij de evacuatie en de schoonmaak, maar het was op een andere manier aanwezig dan tijdens de aardbeving in Armenië, waar het toen toch al een oogje in het zeil hield vanwege de gespannen situatie met Azerbeidjan en de vele vluchtelingen uit Nagorno-Karabach.

Verder blijkt direct na de ramp dat de centrale overheid in Moskou zich sterk verantwoordelijk voelt, hetgeen resulteerde in aanvaarding van de leiding en in de grootscheepse mobilisatie van alle hulpbronnen, technici en wetenschappers die haar ter beschikking stonden. Zo zijn er intussen nieuwe dorpen uit de grond gestampt. Elders in de Sovjetunie maakt Lenínakan nog steeds dezelfde verwoeste indruk.

De radioactiviteit wordt actief in de gaten gehouden en zonodig bestreden. Er wordt druk overlegd over relocatie van de bevolking, die daarover wordt geraadpleegd via opiniepeilingen. De Witruussische regering neemt intussen een onafhankelijk standpunt in over de nog toelaatbare stralingsdosis, die lager is dan in de andere republieken aanvaardbaar wordt geacht. Wat dus lijkt te ontbreken in de Witruussische en Grootruussische gebieden is de verongelijkte afhankelijkheid van Moskou, zoals deze de gesprekken in Armenië beheerst. Er bestaat een minder asymmetrische relatie! Dat neemt evenwel niet weg dat de mensen individueel onder grote druk van de radioactieve dreiging blijven te staan. Daarbij spelen drie vragen voor hen een rol.

1. Wat betekent de ontvangen straling voor mijn huidige gezondheid? De klachten die ik nu heb zijn vast en zeker aan de dosis die ik gehad heb toe te schrijven! In een Rode Kruis-centrum voor ouderen plegen wekelijks ongeveer 60 mensen te komen voor controle van bijvoorbeeld hun bloeddruk. Van hen wordt zo'n 20% naar het radiologisch instituut doorgezonden voor verder onderzoek van hun goeddeels vage klachten. Van een duidelijk verband tussen straling en dergelijke klachten is veelal geen sprake.

2. Wat moet er van mijn kinderen worden? Hoezeer wordt hun gezondheid bedreigd? Een moeder raakte zeer opgewonden over haar twee astmatische kinderen en de radioactiviteit in haar stadje. Drie andere moeders meldden zich in tranen over hun kinderen met kanker, die overigens al voor het kernongeluk was ontstaan. In een van de dorpen die we bezochten werden de kinderen de gehele dag op school gehouden, omdat men op straat spelen niet veilig achtte vanwege de straling. De kinderen hingen de gehele dag apathisch in hun bank.

3. Wat voor bestaan is mogelijk in mijn dorp als ik mij niet buiten de gebaande wegen kan begeven, of als ik mijn land niet kan bewerken, of als ik op mijn hoede moet zijn voor de produkten die op de markt te koop worden aangeboden? De situatie is complex, want in het ene dorp zijn de huizen goed bewoonbaar maar is het akkerland niet te vertrouwen; in een ander dorp bestaat de omgekeerde situatie; en in weer

een ander dorp zijn de huizen en de akkers in orde maar is men afhankelijk van allerlei voorzieningen, zoals school en postkantoor, in een dorp dat besmet is. Bovendien is het de bevolking duidelijk dat dit soort beperkingen de verschillende leeftijdsgroepen niet gelijkelijk treft, waardoor families uiteengerukt kunnen worden. Zo trotseerden ongeveer 500 mensen, voornamelijk ouderen, de ban op het betreden van de verboden zone van 30 km rond Tsjernobyl.

Wat de dreiging onbestemder maakt is het gebrek aan kennis over de morbiditeit in het gebied vóór de kernramp, evenals over de verbanden tussen straling en verschillende ziekten. Een gebrekkige functie van de schildklier bij voorbeeld was vóór de kernramp endemisch (25% van de bevolking) in dit jodiumarme gebied. Nu vindt men afwijkingen bij 47% van de bevolking. Maar aan die hogere morbiditeit kunnen, behalve de ontvangen dosis jodium-131, ook scherpere criteria voor abnormaal weefsel en meer intensieve screening van de bevolking bijdragen.

De relatie tussen radioactiviteit en kanker of congenitale afwijkingen geldt voor de lange termijn en is in enkele procenten van de al bestaande kans erop uit te drukken. Voor het individu en voor menig arts zijn dit geen eenvoudig te bevatten gegevens. Deze onzekerheid veroorzaakt stress, die op zich aan allerlei klachten kan bijdragen.

De bevolking reageert al met al met een sterker gezondheidsbesef, dat zich uit in grotere bezorgdheid over allerlei klachten en ongerustheid over de in de omgeving en in het voedsel gemeten radioactiviteit. Men is goed op de hoogte van de verschillende maten voor radioactiviteit en men is zeer gebrand op het beschikken over een geigerteller die een gevoel van veiligheid verschaft.

De drie traumatische situaties vergeleken

Hoewel het tijdens de verschillende missies niet mogelijk was om systematisch onderzoek te verrichten, is het toch duidelijk dat de mensen in alle drie de gebieden verschijnselen vertonen van posttraumatische stress, vooral lichamelijke klachten en angst, met in de bezette gebieden en Leninakan nachtmerries en flashbacks die ingeprent werden tijdens het ondergaan van de traumatische gebeurtenissen. Van deze laatste is rond Tsjernobyl voornamelijk sprake bij mensen die de explosie of de geforceerde evacuatie met achterlating van alles hebben meegemaakt. De herhaaldelijke uitdaging van de bezetter op diverse manieren, de activiteiten op het kerkhof en het meten van de radioactiviteit vormen in de respectieve gebieden de meer algemene patronen van verweer tegen de opgelopen angst en onzekerheid.

De context van de traumatische gebeurtenissen verschilt tamelijk sterk. In de bezette gebieden voltrekken deze zich voortdurend, volgens de verwachting en tot op zekere hoogte op initiatief van de slacht-

offers zelf. In Armenië voltrok zich volkomen onverwacht en in één klap een massale natuurramp met een onvoorstelbaar groot aantal doden, die de machteloosheid van het individu onontkoombaar aantoonde en zijn basis van veiligheid onherstelbaar onder hem wegsloeg. In Tsjernobyl voltrok zich een voor de meerderheid van de betrokken bevolking deels onmerkbare ramp, die onmiskkenbaar en verwijtbaar mensenwerk was.

Het schokkende van de gebeurtenissen zit hem in de kloof die gaapt tussen de overweldigende ervaren werkelijkheid en het beeld dat we hebben van de te verwachten werkelijkheid van alledag. Door het zoeken van verklaringen en het verlenen van betekenis aan de gebeurtenissen trachten we deze kloof te overbruggen (Horowitz 1976).

In het geval van de Palestijnen is die betekenis hun vrijheidsstrijd en herlevend zelfrespect. Bovendien is hun recente geschiedenis doorspekt met onderdrukking en terreur. De kloof is niet zo wijd!

Voor de Armeense bevolking is het gebeurde onbegrijpelijk, tenzij het terugblikkend wordt vervat in het tragische verleden van dit volk, beheerst als het is door het noodlot dat er telkens op uit is de Armeense cultuur en identiteit te begraven. De omgekomenen worden bijgezet in de tombe voor alle andere slachtoffers van de geschiedenis. De etnische onrust aan de grenzen en de verhouding met Moskou roepen bovendien niet het beeld op van een betere toekomst. Er valt vooral te rouwen!

Wat in Tsjernobyl is gebeurd bevestigt wat velen reeds verwachtten. Wat dit betreft gaapt er niet zo'n wijde kloof. Er vallen schuldigen aan te wijzen, mensen die faalden en regeringen die kernenergie bevorderden en centrales bouwden vlakbij de grenzen van het door hen bestuurde gebied. Ook al vormt radioactiviteit een onzichtbare dreiging, toch kan er actie tegen worden genomen.

Bij de vergelijking dringt zich het al eerder genoemde begrip 'locus of control' op. Hoewel dit begrip gedacht wordt de houding van een individu te typeren, kunnen we het in dit geval misschien ook op de volksaard, op het reactiepatroon van een bevolking op een noodsituatie doen slaan. In het Palestijnse kamp overheerst een interne locus of control, in de vorm van ondergronds en openlijk verzet. In Armenië domineert de externe locus of control, die zich manifesteert in de moeizame wederopbouw met sterke gevoelens van afhankelijkheid van Moskou en verder van buitenlandse hulp. In het gebied rond Tsjernobyl staat men tussen beide polen in. Na geprofitteerd te hebben van het directe ingrijpen van Moskou, neemt men nu afstand en probeert men zijn eigen standpunt te bepalen ten opzichte van de radioactieve dreiging die is overgebleven. Dit doet men individueel bij de bewaking van de eigen gezondheid, zowel als gemeenschappelijk wat betreft de relocatie van dorpen en het vasthouden aan eigen normen voor radioactiviteit die nog aanvaardbaar is.

Conclusie

Drie rampzalige situaties van uiteenlopende aard werden geschetst, met de bedoeling te laten zien hoezeer hun context de reactiepatronen kan beïnvloeden. De eruit voortvloeiende verschillen zijn gemakkelijker te beschrijven en begrijpen als men zich bedient van een stressmodel, bij voorbeeld zoals is opgesteld door Kleber, Brom en Defares (1986).

Uit de beschrijving wordt duidelijk dat men de gevolgen niet alleen kan afmeten aan de 'ernst' van een ramp, bij voorbeeld uitgedrukt in het aantal doden. Er zijn veel tussenliggende factoren die een rol spelen en die de reacties op de stressor kunnen verklaren. Tot de belangrijkste daarvan behoort de betekenis die men eraan weet te verlenen. In de drie rampgebieden was de overweldigende indruk dat men vooral met dit laatste bezig was teneinde de stressvolle ervaringen te boven te komen. Dat is arbeid die nodig is om, zoals Figley (1985) het uitdrukte, te transformeren van slachtoffer tot overlevende.

Literatuur

- Dadrian, V. N. (1989), Genocide as a problem of rational and international law: the World War I Armenian case and its contemporary legal ramifications. *Yale Journal of International Law* 14, 221-334.
- Figley, C. R. (1985), *Trauma and its wake: From victim to survivor. Social responsibility in the wake of catastrophe*. Brunner/Mazel, New York, 398-415.
- Giel, R. (1989), De psychosociale kant van rampen. *Tijdschrift voor Psychiatrie* 31, 223-239.
- Giel, R. (1990), In het Palestijnse kamp. Verslag van een werkbezoek. *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 45, 267-278.
- Horowitz, M. J. (1976), *Stress response syndromes*. Jason Aronson, New York.
- Kleber, R. J., D. Brom en P. B. Defares (1986), *Traumatische ervaringen, gevolgen en verwerking*. Swets en Zeitlinger, Lisse.

Summary: Long-term consequences of catastrophic traumatic experiences

During three professional visits to Gaza and the West Bank; Leninakan, Armenia; and the area around Chernobyl, USSR, observations were made regarding post-traumatic reactions to the emergency-situations in the three areas. These situations and reactions were compared, against the background of the stress-model of Kleber, Brom and Defares. The significance, attached to the shocking experiences with the aim of coping with the traumatic reality, appears to be of special importance for the working through of the experiences. The stress-model could be an excellent medium for more systematic research in similar cases.

R. Giel is als gewoon hoogleraar sociale psychiatrie verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen en hij is adviseur voor de Wereld Gezondheids Organisatie.